

II. Контакти на българския език с други езици

Контактите на българския език с другите езици са един от важните фактори в неговата еволюция. Географското положение на България способства българският език да затвърдява балканските си черти, за които вече беше споменато (вж. стр. 8–9). Историята на страната е наложила съществен отпечатък върху контактите на езика ни с другите езици, особено с руския и турския. В диахронен план голямо значение имат контактите на българския език с гръцкия и с някои европейски езици, например с френския и немския. Но тъй като настоящото изследване е ориентирано към синхронното описание и обхваща само последните пет десетилетия, в него ще бъдат представени онези аспекти на езиковите контакти, които са актуални и значими за съвременното състояние на езика ни.

Езиковите контакти обикновено имат за всички езици еднотипни резултати. На лексикално равнище се появяват заемки, които се използват за обозначаване на неноминирани преди това предмети и явления, или функционират паралелно с думите от родния език, като придават на изказите в текста нов смислов нюанс, или пък заменят думите от повлияния език, като постепенно ги изтласкват към периферията му или даже извън лексикалните му граници. Пример за такова двустранно изтласкване е едно интересно руско–българско явление: руската дума *жизнь* ('времметраене на човешкото битие') се е запазила в изконното си значение само във фразеологизирани формации: *Жизнота не пощадитъ*; *Не на живот, а на смърт* и няк. др. Тя е била изтласкана от старобългарската дума *жизнь* (с типичния старобългарски суфикс –*знь*) и е престанала да се употребява в споменатото значение. Тази дума функционира в руския език само в омонимичното значение 'корем, коремна кухня'. В същото време българският език е

усвоил напълно думата *живот* в първичното ѝ значение, изцяло е загубил думата *жизнь*, като е запазил само мотивираните от нея деривати *жизнен, жизнестойчив, жизнеспособен, жизнерадостен, жизнелюбив*.

Появата на заемки не е само явление от лексикално-семантичното равнище на езика. То може да засегне така наречената естествена фонология, присъща на всеки език. В резултат на чуждоезиковото влияние в българския език през втората половина на XX в. окончателно се утвърди новата фонематична опозиция [x] — [x']. Тя се породила преди всичко под въздействието на собствени имена от тюркски, арабски и английски произход: *Хюбър, Хюбърт, Хю, Хюго, Хюсеин, Хюстън* и др. Разбира се, за нейната поява имаше известни предпоставки. Задноезичните съгласни г, к, х в българския език са били винаги меки пред предните гласни е и и: [g']*ерой, [k']ино, [x']емус*. Българските учленителни навици не позволяват в тази позиция друга ортоепия. Но сама по себе си споменатата облигаторност ликвидира опозицията [x] — [x']. Такава опозиция може да бъде призната само при наличието на меки задноезични преднепреди гласни, както е описаният по-горе случай. Като една от първите му прояви може да се счита старата транскрипция на името на Виктор Юго като *Хюго*. Появата на нови фонематични опозиции винаги стимулира появата на маркирани текстове и в това отношение българският език направи изключение.

Заемките обхващат и морфологичното ниво на езика, и синтактичната му организация, и принципите на текстообразуването. На текстово равнище най-добре може да се проследи стилистичната роля на заемките.

Контактите на българския език с другите езици могат да бъдат разграничени по един основен признак: контакти със славянски езици и контакти с неславянски езици. При това особено интересно за наблюдение явление е лингвистичната лоялност (със знак + или -). Именно тя е основният фактор, определящ стилистичната роля на заемките в който и да било език. Тя има специфични прояви при контактите на българския език както със славянските, така и с неславянските езици. Лингвистичната лоялност е най-малко свързана с генетичното родство или типологичната близост на езиците. Тя има по-скоро екстралингвистична аргументация и това може да се проследи в изменението на стилистичната роля на заемките от един и същ език при различни социално-исторически обстоятелства. И все пак лоялността на носителите на българския език към славянския езиков материал е по-голяма, отколкото към постъпленията от други езици. Обяснението на този факт трябва да се търси в сложното преплитане на лингвистични и екстралингвистични фактори, оказали съществено влияние върху развитието на всички славянски езици. Тук отново бих-

ме могли да напомним една констатация на Светомир Иванчев: „Независимо от екзотичната си характеристика, българският език си остава член на славянското езиково семейство. И това е една от най-интересните особености в развитието на славянските езици — и до днес те представляват всъщност един организъм, между отделните органи на който има много повече връзки, отколкото между частите на англо-саксонското или романското езиково семейство. И до днес в славянските езици съществува оживен езиков обмен, най-видим в областта на терминологията” (в Маслов 1982:11).

От славянските езици българският е бил винаги в най-тесен контакт с руския. Известно е първото и второто българско влияние върху руския език (съответно през XI и XIII вв.), а така също първото, второто и третото руско влияние върху българския език (съответно през Възраждането, след Освобождението от турско робство и след Втората световна война). Тук би ни интересувало само последното, но първите две са споменати, за да се подчертаят две особености: първо, че взаимодействието между българския и руския език никога не е било двупосочно в една синхронна плоскост и второ, че е съществувала определена изчислима езикова база за възприемане на редица русизми през наблюдавания от нас период. Така, много преди Втората световна война у нас се употребяват руски заемки: съществителните *задача, занятие, понятие, разписка, склад, участ, очерк, паракход, отличник* и мн. др.; глаголите *старая се, трогна, наблюдавам, уважавам, заявявам, обследвам* и т.н. Веднага след Освобождението от турско робство влиянието на руския език се съсредоточава в областта на административната, съдебната и военната терминология. Руският език става посредник между българския и някои западноевропейски езици и редица лексеми като например *герой, гвардия* и др. навлизат в български през руски. Такива лексеми въобще не се възприемат като заемки от нормалните носители на езика. Техният произход е прозрачен само за лингвистите. След Втората световна война руското влияние се засилва с необикновено бърз темп. То обхваща почти всички езикови равнища. Активизира се употребата на редица словообразователни наставки, заети в един по-ранен период от руски, например *-чик*, при това не се прави разлика между руските варианти *-чик* и *-щик*: срв., от една страна, руск. и бълг. *душеприказчик*, а от друга — руск. *барабаничик, закутчик* и бълг. *барабанчик, закутчик*. Тази наставка не само се използва, но и се активизира, например *сказчик* (от *сказка*), *артелчик* (от *артелна* 'интендантски склад'). Така лексикалните заемки стимулират отделни дериватологични процеси, които, както се вижда, рефлектират на морфологично равнище.

Под влияние на руския език се извършват и синтактични промени — заемат се синтактични конструкции или се повишава фреквентността на аналогичните български, например, засилва се употребата на при-

частните конструкции, обособените определения, деепричастията (една почти мъртва категория в български, за което свидетелства недвусмислено липсата на негативни варианти от типа на **не знаейки*, **не ходейки*); засилва се също употребата на сложното условно наклонение и някои други форми, слабо или почти незастъпени в народните говори. Езикови формации от споменатия тип се откриват най-лесно в пресата, където по-голямата част от материалите до 1989 г. беше превеждана от руски.

Руско влияние може да се открие в значителен брой фразеологични съчетания и паремични изрази, построени по руски образец, например *Пилците се броят наесен*, буквален превод от руското *Цыплят по осени считают*. По руски образец започват да се конструират или направо да се калкират редица устойчиви мотивирани съчетания, някои от които са абсолютно несполучливи в български поради енантioseмични или паронимични отношения между българските и руските лексикални елементи, например *Милионите прости хора* (= *Милионите необразовани хора*) по образец на руското *Миллионы простых людей* вместо единствено правилното на български *Милионите обикновени хора*. Редица недоразумения се пораждаат от омонимичната в съвременния руски език дума *мир* ('мир' и 'свят'). И както навремето романът на Л. Толстой е „преведен“ на български *„Война и мир“*, то ест оставен е с руското си название, вместо да бъде озаглавен *„Войната и светът“*, така дълго време в българската преса се поддържаше рубриката *„За мир без оръжие, за мир без война“* вместо *„За свят без оръжие, за свят без война“*.

Веднага след 9.IX.1944 г. в българския език започват да навлизат масово руски словосъчетания и отделни лексеми със силно политизирана отрицателна конотация: *враг на народа*, *народен изедник*, *кулак*, *фабриканти* и *капиталисти*. Пак под руско влияние се създават и съчетания с положителна конотация: *дете-герой*, *майка-героиня*, *син на народа*, *син на отряда*, *ударник*, *стахановец*, *герой на социалистическия труд*, *знатен тракторист*, *вожд* и *учител*, *баща на народите* и т.н. Както се вижда от примерите, тук има много малко руски думи, но има руска съчетаемост и емоционална окраска. С други думи, заемстват се не толкова лексеми, колкото езикова стратегия, при това преди всичко на равнището на комбинаториката на лексикалните единици. Пак под влиянието на руски, като абсолютни калки, се появиха и стабилизираха в употребата си нелепите от гледна точка на българското езиково съзнание съчетания от типа *кандидат на науките*, *доктор на науките* с несвойствени за тази позиция посесивни отношения, изразявани от предлога *на*, който се появява при превода на руските конструкции с родителен падеж, обозначаващ принадлежност. Съчетанието *кандидат на науките* е изцяло лишено от смисъл. В българския език думата *кандидат* винаги се е употребявала с предлога *за*: *кандидат за депутат*, *кандидат за директор*, *кандидат за женитба* и т.н., а

с предлога *на* се среща само в значението 'ухажор', 'желаещ да се ожени за определено лице', например *кандидат на Мария*. Думата *доктор* на български би трябвало да се употребява само с предлога *по*: *доктор по медицина*, *доктор по право* и т.н. И пак под руско влияние в административно-канцеларския стил се появиха нехарактерните за българския език безпредложни конструкции като **началник смяна* вместо правилното *началник на смяна/та/*, **ръководител катедра* вместо правилното *ръководител на катедра/та/* и др. Интересно е да се отбележи, че тук конструкцията е двойно нарушена — липсва не само предлог, но и артикъл в някои абсолютно облигаторни позиции, например: **Кой ви е ръководител катедра?* вместо правилното *Кой ви е ръководител/ят/ на катедрата?* или *Кой е ръководител/ят/ на катедрата ви?* Независимо от промените през последните няколко години, когато много русизми започнаха да отпадат, тези конструкции в административно-деловите текстове са доста стабилизирани и почти неизтребими. Те се възприемат от мнозина интелигентни хора като нормални, неутрални форми. Вероятно тук трябва да търсим не толкова лоялност към русизмите в българския език, колкото проявата на онзи прословут принцип за икономия в езика, който лежи в основата не само на позитивни лингвистични феномени, но и на редица деструктивни явления. Затова никъде в София или в страната не сме открили правилния надпис *Началник на гарата* — навсякъде висят табели с едри букви *Началник гара*. Към този тип явления трябва да отнесем и абсолютно нелогичната както в руския език, така и в българската й калка конструкция *Присвоявам някому нещо* (руск. *Присвоить кому-нибудь что-нибудь*), например *Присвоявам някому научно звание*. Безсмислеността на тази конструкция в руски е отбелязана от писателя Андрей Битов в романа му „Пушкинский дом“. Нелогичността на конструкцията и в двата езика се свежда към противоречието между семантиката на предиката *присвоявам* ('взема за себе си', който при това в българския език има отрицателна конотация: присвояването в българското езиково съзнание е свързано с извършване на някакво незаконно или неморално действие) и семантичната структура на изразите, в които той се включва със значение 'присъждам', 'приписвам', 'давам' и т.н.

След Втората световна война укрепналите политически, административни, културни, научни и др. връзки със СССР стават основа за частична русификация на българската терминологична лексика в различни сфери на обществения живот. Силно се русифицира военната терминология. С новата бойна техника, доставена предимно от СССР, се усвояват и употребяват без превод или във вид на калки руските названия на боеприпасите. Всъщност, и самата дума *боеприпас* е русизъм (в български няма мотивиращ глагол **припасявам*). Това е по своему уникално явление — наличие на девербатив от нулева за българския език вербална формация.

Русифицира се и се съветизира до голяма степен дори езикът на литературната критика и теория. Произведенията на социалистическия реализъм непременно *грабваха умовете и сърцата на читателите*, пред литературните творци се поставяше като *задача №1* или *задача на задачите* изпълнението на поредното *партийно поръчение* (именно *поръчение*, а не *поръчка*, както е правилно на български), дейците на изкуството трябваше да оборват някои „неприемливи“ лозунги като например китайския от края на 50-те години „Нека разцъфтят всички цветя, нека се развият всички таланти“ и да реализират единствено правилните указания като например „По-близо до живота, по-близо до народа!“, „Където народът, там и ние!“ и т.н.

С навлизането на научна терминология в различните научни области се преосмислиха някои термини, употребявани у нас и преди. Така литературният термин персонаж — една стара заемка от френски, винаги е означавал ‘съвкупността от героите в дадено произведение’. Той се употребяваше в български обикновено в единствено число, както е при всички събирателни понятия. Под влияние на руската терминология, в която персонаж е равнозначно на герой, у нас се заговори за персонажите на дадено произведение и по този начин се извърши частична десемантизация на думата. На подобна десемантизация се подложиха съществителни като методология, методист и няк.др. Руският език допуска възприемане на думата методология като синоним на методика и това се пренесе в български; пренесе се и отъждествяването на методик и методист, въпреки че на български последното винаги е означавало ‘член на религиозната секта „Методисти“’. Сега практически в българския език липсва думата методик, а методист поневоля стана многозначна дума — разбира се за тези, които са чували за споменатата религиозна секта.

Обучаването на огромен брой специалисти в СССР води до широко внедряване на руска терминология практически във всички области на знанието. При машинните елементи се появява *звездочка* ‘малко зъбно колело’ — един побългарен русизъм с нарушена акцентна парадигма; в механичната терминология на дървесината започва да се говори за машина *рейсмус*, макар че преди в България се е употребявала правилната дума *щрайхмус*. В много заводи се въвежда длъжността *наладчик*, която заменя българските длъжности *техник* и *монтъор* или *техник по поддържането*. В лесовъдството първичното извозване на дървесината до горния склад започва да се нарича *трелевка* или с чисто руско огласяване *трельовка*, тракторите от *верижни* стават *гъсенични*, а *реколтата* на полето — *урожай*. В почвознанието се заговори за *кестеняви почви*, които винаги са били наричани у нас *кафяви*.

Много неправилности възникват у нас под влияние на руските конверсиви от типа на *рост* — ‘ръст’ и ‘растеж’. У нас се заговори за **ръст на производството* — едно нелепо съчетание от гледна точка

на българския език, в което динамичната представа за растеж се създава с помощта на статично-констативното съществително *ръст*, без да се отчита наличието на специализирана дума в езика ни, която се игнорира по един съвсем неоправдан начин.

Има съществена разлика в употребата на русизми след Освобождението от турско робство и след 1944 г. В първия случай руските заемки се употребяват предимно неутрално в различните терминологични области; във втория те се възприемат като признак на новото мислене и привързаността към новия държавен и обществен социалистически строй. Под руско влияние *полицията* започва да се нарича *милиция* и, което е много показателно, през 1990 г., в резултат на преосмислянето на дейността ѝ, отново бе наречена *полиция*.

От всичко казано до тук може да възникне впечатлението, че руското влияние върху българския език има само отрицателни характеристики. Това в никакъв случай не е вярно и е практически невъзможно при езиковите контакти въобще. Самото овладяване на един език е вече нов прозорец към света. В редица случаи руската терминология запълва празни пространства, тъй като навлиза с нова техника и нови технологии. Така до 1957 г. у нас не е имало отрасъл в дървесинознанието *химична технология на дървесината*, не е била оформена като отделна наука и *механичната технология на дървесината*. Естествено е било с отделянето на тези две нови области да се възприеме във вид на калка руското им наименование, тъй като те започват да се разработват изключително по руски технологичен образец. Такива примери има почти във всички отрасли на знанието.

Активизирането на редица граматични механизми, за които бе споменато по-горе, също е един процес на съживяване и раздвижване на скритите ресурси на собствената ни езикова система. Но не може да не се съжالياва за случаите на загуба на форми под влияние на руски, както е не само в случая с думата *растеж*, но и с такива започнали да изчезват от официалния език думи като *сказка* с типичното българско значение ‘устно изложение’, ‘устен доклад’, ‘устен реферат’; *реферат* — една дума, напълно изтласкана от думата *доклад*, която в български е имала винаги строго определено административно звучене — и т.н. Когато езиковите контакти започват да причиняват съвсем очевидни загуби, те водят до определено обедняване на подложения на влияние език — в случая, българския — и това предизвиква смущения в чувството за езикова лоялност. Въпреки многото ограничения в езиковата политика, българската езикова общност никога не е била пасивен потребител на налаганите ѝ характеристики в редица функционални стилове и в семантичната си памет е опазила реалните им български параметри. Това проличава много ярко в стремежа на съвременната интелигенция да възстанови загубените формации и да активизира употребата им в подходящи дистрибуции.

При изследването на езиковите контакти би трябвало да се разграничат два момента: а/. чисто лингвистичната страна на въпроса, която разкрива механизмите и тенденциите при усвояването на заемките от един или друг език и б/. прагматичните характеристики на употребата на заемките, които намират отражение преди всичко в стилистичните им прояви в текста на повлияния език. В стилистичната роля на русизмите в българския език се наблюдава определена цикличност на процесите. В края на XIX и в началото на XX в. употребата на русизми е създавала на говорещия ореол на образован и демократично мислещ човек. В творчеството на писателите от този период могат да се намерят огромно количество доказателства. Героят на Йовковия разказ *Земляци* (1915) Никола, един от войниците, сражавали се на българо-турския фронт по време на Балканската война (1914), завоюва любовта и уважението на войниците не само с бакенбардите си и с дългите си мустаци и брада à la Скобелев, но и с постоянната употреба на отделни русизми и цели руски изречения. И въпреки че според автора той прилича на смешно гримиран актьор от водевилна игра, обективната истина е показна: употребата на русизми, съчетана с редица семиотични невербални средства, е почти безспорен залог за извоюване на авторитет сред българите. В споменатия разказ внимание заслужава още един момент, който е много характерен за епохата. На маркираната употреба на русизми от героите му Йовков противопоставя (най-вероятно подсъзнателно) собствената си неутрална употреба на редица думи от руски произход. В авторската реч сабята на поручика е снабдена с *темляк*, полевите укрепления се наричат *люнети* (френска дума, влязла в български през руски), а с руски думи са обозначени почти всички амуниции и боеприпаси.

След 30-те години на XX в. се наблюдава съвсем определен отлив, отдръпване от русизмите в българския книжовен език и особено в художествената литература. Нов, още по-мошен от първия, прилив започва, както вече бе споменато, веднага след Втората световна война. И през последните 6-7 години има отново отлив, при това твърде рязък и на места дори лингвистично неоправдан, защото едни заемки започнаха да се изместват от други, понякога парадоксални. Така, по Националната телевизия обзорното предаване „Панорама“ известно време беше наричано и изписвано (!) *магазинно*. Напоследък зачести хумористичната употреба на редица русизми. Това явление е много характерно за младежкия жаргон, а така също за много младежки хумористични радио- и телевизионни предавания от типа на „Каналето“. Отделни политически събития понякога взривяват лингвистичната атмосфера на тези програми и те буквално заливат слушателите и зрителите с вълна от сатирично обиграни русизми. Така се случи, например, в началото на април 1996 г. след предложението на руския президент Б. Елцин за присъединяване на България към новосъздаващия се СССР.

От чисто лингвистично гледище споменатите приливи и отливи в крайна сметка влияят зле върху стабилизиранието на книжовната норма в българския език, като създават в структурата му многобройни вибрации звена.

Може да се каже, че в аналогични ситуации, макар и в други исторически епохи, русите по-мъдро са заимствали от българите. В повечето случаи българските заемки в руски функционират паралелно с руската форма и създават стабилни стилистични варианти, които обогатяват езика и противодействат на обедняването му, например наред с руск. *берег* функционира и бълг. *брег* (*На брег пясчаный и пустой* — А. Пушкин); наред с руск. *голос* — бълг. *глас* (*Глас в пустыне*); наред с руск. *молочный* — бълг. *млечный* (срв. *кисельные реки, молочные берега*, но *Млечный путь*); наред с руск. *волосы* — бълг. *власы* (*Рубцы чела, власы седые...* — А. Пушкин) и мн. др.

Както е известно, в разглеждания период българско влияние върху руския език практически няма. Но все пак отделни формации в резултат на културните контакти между двете страни могат да се фиксират. Един интересен пример е възприеманото все още като неологизъм в руски прилагателно *судьбоносный* — една абсолютна калка от българското *съдбоносен*, която се употребява в руски не повече от десетина години и срещу която имаше редица възражения в руската периодика, особено в „Литературная газета“, където това прилагателно беше наречено лишено от всякакъв смисъл.

Не можем да не признаем, че влиянието на руския език върху българския, въпреки всичките нормативни документи, целящи то да бъде още по-силно (имаше период, през който в програмите за овладяване на руския език в средните училища беше поставена нелепата от психолингвистично гледище задача той да бъде усвоен до степен на втори роден език), е един процес, подплатен с известно лингвистично знание. Задължителното изучаване на руския език в училище, а и самата близост на родствените езици не даваха възможност на българина да изпадне в културно-шокова ситуация, в каквата той изпада днес ежедневно под влияние на активното навлизане на английския език у нас. Основната маса българи все още не четат и не разбират английски и на тях им е все едно дали на витрините на обменните бюра пише *change* или *exchange*. Българинът просто не знае, че *брокер* и *борсов посредник* е едно и също, а *лизингът*, така широко практикуван днес, е договориране за даване или вземане под наем на нещо от движимото или недвижимото имущество, а така също и безвалутен стокообмен. Любителите на филмовото изкуство говорят за *екшъни* и *трилъри* без да могат да вникнат в съдържанието на тези термини, като интуитивно „напипват“ смисловите им компоненти, често съвсем ситуативно.

Средно положение между съвсем непосветените и знаещите добре английски език заема една значителна част от младото поколение, което познайва езика и се стреми да бъде в тон не толкова с наистина насъщната потребност от неговото усвояване, колкото с модата. Често се срещат млади хора, които копират английския речев етикет или си служат при репликиране с фразеологизирани съчетания, в които въвеждат англоезични елементи, например *Това е твой бизнес* вместо бълг. *Това си е твоя работа*. От примера личи, че при въвеждане на чуждата лексема от формацията може да се отнеме някой актуализатор (в случая *си*), който може да има значителна регистрова функция. Случва се при закъснение или при допускане на някаква друга нередност младежи да изричат *Съжалявам!* вместо *Извинявайте!*. В картотеката ни има диалози с въпроси на раздразнени или недоумяващи възрастни: *За какво съжалявате?*

Както и всеки друг език, навлизащ активно в сферата на родния, английският засяга чувството на езикова лоялност у българина. Това намира отражение в работата на редица официални форуми, на които се обсъжда въпросът за чистотата на българския език, като например организираните от БАН дискусии на тази тема, проектозаконът за българския език, съставен от Съюза на българските писатели и, накрая, приетият от Народното събрание през 1995 г. Закон за българския език. В същото време за всеки езиковед е ясно, че езиковите контакти не могат да се управляват с декрети и закони, защото те се регулират преди всичко от екстралингвистични обстоятелства и особено от икономическите и политическите фактори. Но дори да оставим тези чисто прагматични релации, трябва да си даваме сметка, че контактът с английския език е вече реалност и тази реалност има своите позитивни характеристики, които напълно се поддават на описание. В качеството си на международен език английският въвежда българина практически в допир с всички прояви на политическия, икономическия и интелектуалния живот на света. Разширяването на контактите ни със западноориентираната наука изисква бързо въвеждане на нови научни номинации, отговарящи на новото съдържание на много научни понятия с различна степен на абстракция. Така наред с известната у нас *политикономия* в икономическите специалности се въвежда новата научна област *икономикс*, която се разбира като икономика на пазарното стопанство. Може да се спори дали терминът е много сполучлив от гледна точка на лексикалните и морфологични особености на възприетата дума, но че изпълнява диференциращата си роля, това е безспорно. От същите съображения за уеднаквяване на програмите с тези на редица европейски и американски вузове у нас се създаде специалност, наречена *мениджмент* или *мениджмънт*, в рамките на която се изучават предмети от типа на *пъблик рилейшънс* и др.п. Въвеждането на международна англофицирана терминология прави на-

шите интелектуални среди по-контактни и трудовете им с помощта на ключовите думи в тях по-достъпни за прочит от чужденци, дори когато са на български, който, както е известно, не е много популярен език, а и по своите екзотични характеристики не е много разбираем дори за славяните.

От контактите с неславянски езици много важен е бил винаги контактът с турския език. Той, както и контактът с руски, има богата история и периоди на приливи и отливи, поради които сега отново се налага да се осмислят турските заемки в български. Без съмнение, турското робство, продължило пет века, е имало за резултат доброто владение на турския език от много българи. Те без принуда, по съвсем естествен път са принасяли в родния си език турски формации, които от край време са били многобройни и разнообразни по структурни и конструктивни възможности. Затова, освен богатата турска лексика, можем да наблюдаваме силно тюркско конструктивно влияние върху морфологичната организация на българския език: в него е затвърдена една темпорална система, напълно конгруентна на турската. Разнообразието на времената в българския език, особено в минала перспектива, създава комфортни условия за разнообразни стилистични решения. Наличието на голямо количество форми позволява в българския език да се специализира средство за различаване на свидетелската и несвидетелската употреба на глаголите и въпросът за авторизацията се решава в рамките на българското изречение по начин, непознат на другите славянски езици. Така едно морфологично явление осигурява оформянето на строги модели на изречения с недвусмислен стилистичен маркер на текстово равнище.

След Освобождението от турско робство не се наблюдават резки промени в лоялността на българската езикова общност към турските заемки. Те съществуват и функционират наред с много руски заемки, които рядко влизат в конкуренция с тях. С течение на времето в конкуренция с турските заемки влизат лексикалните и граматични формации на българския език и този процес е напълно закономерен в живота на независимата вече страна. Трудно бихме могли да кажем, че турцизмите просто така са престанали да се употребяват. Те се срещат дълго и често в ежедневно речево поведение на българите, при това главно в неутрална употреба. Данните от българския език показват, че неутралната употреба на заемките е най-устойчива и не предизвиква никакви особени емоции у носителите на езика от гледна точка на така нареченото обратно влияние на езика. Всички писмени текстове свидетелстват, че наивната картина на света за средния българин до средата на века се е оформяла в значителна степен с опора на турски номинации: *арабаджия* ('колар'), *чардак* ('дървен балкон', 'тераса'), *тескере* ('документ'), *матрапазин* ('дребен търговец'), *геджекуш* ('кукувица'), *чевре* ('кърпа, бродирана по краищата'), *фудул* ('надут

човек'), *донанма* ('увеселение'), *въорс* ('наковалня'). Не само в разговорния език, но и в художествената литература се срещат персийски и арабски лексеми, навлезли в българския език през турски: *микам* ('мелодия', араб.), *себап* ('добро дело, извършено в името на бога', араб.), *пачи* ('долнището на потурите', перс.) и др.

Особено значение в българския език са получили някои елементи от турския речев етикет. Те са допустими в разговор между достатъчно близки хора и обикновено изразяват подчертана доброжелателност, напр. *чоджум* ('момче'), *къзъм* ('момиче'): *Митьо, помисли, чоджум, не отсичай изведнаж*. Не много често, но все пак могат да се чуят турските форми за поздрав: *Ож гелдим!* ('Здравей!'); *Сабахат русум!* ('Добро утро!'); *Чок селям!* ('Много здраве!') и др. От гледна точка на регистровата сегментация на езика може да се твърди, че споменатите турцизми превключват регистрите и осъществяват преход от неутралния регистър към регистъра на симпатията, одобрението и дори възхищението. От гледна точка на теорията за емпатията може да се твърди, че споменатите формации усилват емпатията на близост между продуцента и адресата на изказа.

През втората половина на 80-те години при провеждането на така наречения „възродителен процес“ се водеше активна борба против употребата на турцизми и то предимно на лексикално равнище. Ако този процес не беше толкова трагично обаян, би могло да се говори за него от смешната страна, която е свързана с въвеждането на български артефакти в речника не в резултат на езикови промени, а с инструкция. Имаше указание ястието *къпоолу* да се нарича *зелен хайвер* — едно словосъчетание, което в съвременния български език означава 'нещо несъществуващо', 'безсмислица', 'заблуда'; в някои ресторанти престанаха да сервират *имам-баялдъ*, защото нямаше как да назоват ястието по български. Някои названия бяха буквално преведени на български, в резултат на което възникнаха невъзможни съчетания. Местността *Дебелата курия* бе прекръстена в *Дебелата гора*, въпреки че последните две лексеми в български не могат да се съчетават. Българската комбинаторика позволява съчетанията *дебели дървета* и *гъста гора*, но не и *дебела гора*. За да бъде оправдан този съмнителен туризъм с политическа окраска, той беше разпространен и върху някои други заемки от немски, френски, италиански и проч., обозначаващи реални и всъщност адекватно непреводими, например беше забранено да се пише в менюто и по табелите на заведенията за обществено хранене италианската дума *пица* — тя беше заменяна със съчетанието *гарнирана пита*, което беше смешно най-малкото поради това, че и *гарнирана* не е българска дума.

Сега отново в български се използват не само названията на някои реални, например ястия, влезли в българската национална кухня: *къпо-*

олу, *имам-баялдъ*, *чеверме*, *каварма*, *шекembe чорба*, *кърначета*, *тюрлю гювеч*, *тас кебап*, *туршия*, *яхния* и т.н., но и обозначенията на постройки, архитектурни елементи: *яхър*, *сайвант*, *саджак*; на предмети от бита: *гивгир*, *гергеф*, *софра*, *топуз* и т.н.; обозначения за различни материали: *чам* — *чамов*, *миша* — *мишов* и проч. Наред с тях се употребяват типични турски заемки — прилагателни, които не получават окончания за род и число: *инат* (*жена*, *човек*, *дете*, *хора*), *кескин* (*ракия*, *напитки*), *сербез* (*момиче*, *момче*, *хлатета*), *серт* (*момче*, *цигари*), *коджа* (*Балкан*, *планина*, *юнаци*) и т.н. Може да се предположи, че именно навлизането на неизменяеми форми на прилагателни от турски създава сега възможност за активна употреба на неизменяеми западноевропейски заемки — прилагателни от типа на *екстра* (*парче*, *прическа*, *кашкавал*, *напитки*), *супер* (*шоу*, *програма*, *певица*, *момчета*, *сте*) и все още фамилиарно-разговорните от типа на *спешъл* (*кафе*, *случай*), *секси* (*мадама*, *момиче*, *тоалет*) и т.н. От турски произход са и прилагателните с наставка *-лий*, които се изменят само по число, подминавайки важната за българската морфология категория род: *късметлия* (*човек*, *жена*, *момиче*) — *късметлии* (*хора*), *гайтанлия* (*сетре*, *аба*) — *гайтанлии* (*вежди*). В български те могат да се субстантивират и да се членуват: *сакалията*, *атлията*. Тази субстантивация не е нещо ново в езика ни, но тук говорим за един нов етап на лоялност към нея. Сега в българския език се наблюдава засилване на транспозитивните явления под прякото влияние на морфологичната оформеност на някои турски и тюркски заемки.

В периода на демократизация на българското общество нормата не поставя резки ограничения пред употребата на турски заемки в разговорния стил. Рестрикции съществуват само в официално-деловия стил и в научната терминология, но това е въпрос от съвсем друг характер. Освен това, през 1995 г. Народното събрание прие Закон за българския език, регламентиращ зоните на употребата му като официален език на Република България и формите на езиковото обучение в училищата и вузовете. Споменатите рестрикции обхващат по същия начин и употребата на всички други чуждици. Те не засягат асимилираните вече заемки, които в определени ситуации придават един безспорен специфичен колорит на българския текст. Забелязваме, че в пресата от последните две-три години се срещат и турски пословици, широко известни на средния българин, особено от по-старото поколение: *Бир билюк* — *боклук* ('Много добро не е на добро'); *Атанас гилди* — *яз гилди* ('Мине ли Атанасов ден и зимата си отива') и др. Интересно е, че втората пословица включва чисто български елемент — празника на св. Атанас (18 януари по нов стил, 31 януари по стар стил). Това е недвусмислено доказателство, че тя е възникнала на българска почва и, следователно, не е само принадлежност на турската езикова общност. Такива явления има много и те обхващат връзките на

българския език с майчините езици на всички етнически малцинства, населяващи България.

Тук, обаче, трябва да отбележим едно много симптоматично явление, свързано с публицистичния стил. Като почувстваха свободата на словото и избора на изразните форми, българските журналисти настървено се втурнаха към употребата на турцизми и започнаха често да злоупотребяват с тях. Не може да не ни учудва повторната замяна на български думи с турски: *илачи* вместо *лекарства*; *комиши* вместо *съсед*; *джам* вместо *стъкло*, *прозорец*; *кириз* вместо *поглеждам*, *надничам* и мн. др. Разполагаме с мнения, изказани от странични наблюдатели — чуждестранни българисти, които констатирали, че напоследък езикът на българската преса е станал твърде агресивен и че това до голяма степен е предизвикано от инвазията на турцизмите. За съжаление, това твърдение съдържа голям процент истина, както и голям процент истина се съдържа във всички констатации, свързани с инвазията на английски лексикален материал пак в пресата и в езика на другите средства за масова комуникация.

Обрисуваната картина на езиковите контакти не е пълна. Не е разгледан въпросът за взаимоотношенията на българския език с немския, френския, гръцкия, румънския, сръбския и др. Тук са отразени само онези моменти, които ни се струват най-симптоматични за изследвания период и по които може да се съди за съвременното взаимодействие на българския език с други езици, а също така за възможностите, предоставени на българските граждани за използването им. По отношение на използването на международните езици всъщност никога не е имало никакви строги ограничения, освен най-общото, че официалният език в България е българският. Достатъчно е да напомним за многото езикови училища у нас, където се преподаваше и се преподава на руски, английски, френски, немски, испански и др. езици. Но колко е съществена промяната в ситуацията по отношение на езиците на малцинствата, може да се съди само от един-единствен факт. Сега децата с не-българско етническо самосъзнание могат да изучават в училище в допълнителни часове майчиния си език (турски, цигански, арменски, иврит, гръцки и др.). Вече има и специални учебници за тази цел. А преди 1989 г. на определени публични места, например гари, в районите с турско и ромско население можеха да се видят надписи като „Говоренето на чужди езици забранено”. Ясно беше, какви чужди езици може да знае местното население. Но то продължаваше да говори на тях и да нарушава забраните не само от подбуди, измервани в рамките на езиковата му лоялност или нелоялност, но и поради значително по-простата причина, че много негови представители не можеха да четат и не знаеха какво точно им се забранява.

Състоянието на езиковите ни контакти може да се признае за момента като добре описано в лингвистичната литература само в количествено отношение. Тяхната качествена определеност в теоретичен план не е достатъчно пълно отразена. Не е достатъчно добре осмислен теоретично очевидният факт, че контактът с турския език е предимно контакт не с кодифицирания турски език на съвременна Турция, а с онзи остарял и силно редуциран, значително повлиян от българския, вариант на турския език, на който говори турското етническо малцинство. В същото време контактите с руски и английски са контакти с официалните кодифицирани езици на двете страни и с американския вариант на английския език и следват пътя на техните промени в естествени условия. Много лингвистични въпроси, свързани с най-рационалното практическо използване на езиковите контакти, т.е. с въпросите, рефлектиращи в зоната на чуждозиковото обучение, а така също в много екстралингвистични области, все още остават открити и чакат нови, безпристрастно мотивирани решения. От тези решения с теоретична значимост зависят и много конкретни прояви на кодификаторската практика в България.